

УДК: 159.920.2:319

О. Г. Васютинська

здобувач кафедри диференціальної та спеціальної психології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова,

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДГРУНТЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАСІОНАРНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена розробці теоретико-методологічного підґрунтя дослідження пасіонарної особистості. Асиміляція до сучасного українського наукового простору інноваційних феноменів суттєво збагачує уявлення про особистісний потенціал та дозволяє поглиблено подивитися на різні аспекти адаптивної поведінки. Найбільш важливими методологічними гарантами дослідження пасіонарності виступають суб'єктний, системний та синергетичний підходи; теоретичні положення Д. О. Леонтьєва про особистісний потенціал як базову індивідуальну характеристику, стрижень особистості; та проблема метаіндивідуальності.

У сучасній вітчизняній психології останнім часом досить активно робляться спроби цілісного осмислення особистісних характеристик, відповідальних за успішну адаптацію і упорання з життєвими труднощами. Це і поняття про особистісний адаптаційний потенціал, що визначає стійкість суб'єкта до екстремальних чинників, запропоноване О. Р. Маклаковим, і поняття про особистісний потенціал, що розробляється Д. О. Леонтьєвим на основі синтезу філософських ідей М. К. Мамардашвілі, Е. Фромма і В. Франкла, та психологічне наповнення поняття пасіонарності, введеного Л. М. Гумільовим. На наш погляд, асиміляція в сучасному науковому просторі української психології багатьох інноваційних дефініцій, до яких ми відносимо поняття пасіонарності, суттєво збагатить науку та дозволить поглибити розуміння процесу становлення психологічно зрілої особистості.

Разом з тим, до сих пір пасіонарність як проблема і об'єкт психологічного дослідження визначена нечітко. У проаналізованій нами психологічній літературі пасіонарність як цілісне психічне явище вивчена недостатньо послідовно; психологічні чинники розвитку пасіонарності у процесі становлення особистості не структуровані; психологічні умови оптимізації особистісної пасіонарності як наявність в навколишньому міжособистісному середовищі таких якостей, які доповнюють, гармонують з особистісними якостями конкретного індивіда, залишаються поки що слабо розробленими. Тим самим виникає суперечність між гострою необхідністю досліджувати пасіонарність особистості і фактичним рівнем розробленості даної проблеми в психологічній науці. Зокрема, на наш погляд, зовсім не вивчений акмеологічний аспект розвитку особистості в контексті її пасіонарних рис. Дана суперечність створює проблему, суть якої в тому, що особистість розглядається ізольовано, поза найближчим особистісним контекстом, тим самим пасіонарність зовсім ігнорується як чинник особистісного зростання.

Пасіонарність як характерологічна домінанта, що передбачає непереборне внутрішнє прагнення (усвідомлене або неусвідомлене) до діяльності, спрямованої на здійснення якоїсь мети, потребує ретельного дослідження та, в першу чергу, пошуку адекватної методології. Методологічний вакуум в дослідженні цього феномену породжує різні, іноді протилежні підходи до цього неоднозначного психологічного феномену (від безумовного прийняття пасіонарності як основи життєвої позиції особистості до розуміння її в контексті девіантної поведінки).

Тому, на наш погляд, особливої уваги потребує саме розробка сучасної методології, яка взмозі відобразити глибину та структурну організацію пасіонарності.

Найбільш важливими методологічними гарантами дослідження пасіонарності, на наш погляд, виступають суб'єктний, системний та синергетичний підходи; теоретичні положення Д. О. Леонтьєва про особистісний потенціала як базову індивідуальну характеристику, стрижень особистості; та проблема метаіндивідуальності, тобто тих особливостей особистості, які проявляються у зовнішніх по відношенню до неї системах — в інших індивідуальностях або в соціальних групах.

Особистісний потенціал, згідно Д. О. Леонтьєву, є інтегральною характеристикою рівня особистісної зрілості, а головним феноменом особистісної зрілості і формою прояву особистісного потенціалу є феномен самодетермінації особистості (що узгоджується з нашим розумінням пасіонарної особистості як творця свого життя) [4]. Особистісний потенціал відображає міру подолання особистістю заданих обставин, навіть, подолання особистістю самої себе, а також міру зусиль, що додаються нею, щодо роботи над собою і над обставинами свого життя.

Однією із специфічних форм прояву особистісного потенціалу виступає спосіб подолання особистістю неблагоприємних умов її розвитку. Ці неблагоприємні умови можуть бути задані генетичними особливостями, соматичними захворюваннями, або — зовнішніми неблагоприємними умовами. Для формування особистості існують свідомо несприятливі умови, які можуть дійсно фатальним чином впливати на її розвиток, але їхній вплив може бути подоланий, опосередкований, прямий зв'язок розірваний за рахунок введення в цю систему чинників додаткових вимірювань, перш за все, самодетермінації на основі особистісного потенціалу.

Феноменологію, що відображає різні аспекти особистісного потенціалу, в різних підходах в зарубіжній і вітчизняній психології позначали такими поняттями, як воля, сила Его, внутрішній опір, локус контролю, орієнтація на дію, прагнення до смислу та ін. Найповніше, з погляду Д. О. Леонтьєва, цьому поняттю в зарубіжній психології відповідає поняття «hardiness» або «життєстійкість», введене С. Мадді. Нам імпонує цей напрямок дослідження особистості, оскільки пасіонарність в нашому розумінні й передбачаєцїлеспрямованість, ініціативність, сукупність особистісних рис, які забезпечують активну життєву позицію.

В сучасних умовах, коли формується певний поворот наукових і практичних досліджень особистості як самоцінності всього суспільного розвитку,

зростає інтерес до проблеми людської індивідуальності (К. О. Абульханова-Славська, Л. І. Анциферова, О. О. Бодальов, В. П. Зінченко, В. С. Мерлін, В. Д. Шадриков). При цьому важливо відзначити, що будь-які зміни в соціумі опиняються не тільки безуспішними, але і безглуздими, якщо не усвідомлюється унікальність людського життя, його гуманістичні орієнтири і цінності.

Останніми роками всю більшу увагу психологів привертає проблема метаіндивідуальності, тобто ті особливості особистості, які, як було нами відмічено вище, виявляються в зовнішніх по відношенню до неї системах, — в інших індивідуальностях або в соціальних групах (Л. Я. Дорфман, В. С. Мерлін, А. В. Петровський).

Метаіндивідуальність виступає найважливішим феноменом продовження життя людини в справах, вчинках інших людей, у всьому тому, що встигла залишити людина в житті. Все це показує виняткове значення метаіндивідуальності в становлення пасіонарної особистості. Вирішення цієї проблеми виявляється актуальним стосовно сучасної молоді, яка сама по собі є представником особливої соціальної групи.

Метаіндивідуальність отримала розвиток у вітчизняній психології, перш за все, в працях В. С. Мерліна і А. В. Петровського. Результати дослідження по мета- і інтраіндивідуальності в науковій лабораторії В. С. Мерліна свідчать про багатозначний зв'язок між соціальними характеристиками (соціальним статусом) і інтраіндивідуальними властивостями (психодинамічною тривожністю, екстравертованістю, тривожністю очікувань в процесі спілкування тощо) [5].

Психологічні аспекти проблеми індивідуальності, індивідуальних відмінностей і інтегральної індивідуальності розглянуті в працях Б. Г. Ананьєва, О. Г. Асмолова, Л. С. Виготського, О. М. Леонтєва, В. С. Мерліна, В. Д. Небиліцина, А. В. Петровського, К. К. Платонова, В. М. Русалова, Б. М. Теплова, В. П. Симонова та ін. Ідеї Л. С. Виготського та В. М. Бехтерева про продовження особистості, що змінює своїм існуванням інших, стали орієнтиром для дослідження інтегральної індивідуальності і, зокрема, метаіндивідуальності як в теоретичному, так і в емпіричному напрямі.

Метаіндивідуальність як проблема інобуття відображена в концепціях перетворених форм М. К. Мамардашвілі; особистісних внесків і відображеної суб'єктності А. В. Петровського і В. А. Петровського; особистості та її смислоутворюючої функції Д. О. Леонтєва; екзистенціального аналізу В. Франкла; М. Коула; трансперсональної психології С. Грофа тощо. Дослідження людського інобуття в руслі таких різних напрямів і традицій свідчить про актуальність проблеми існування людини в інших носіях. Вивчення цієї проблеми з різних позицій говорить про багатоплановість і багатовимірність інобуття як такого, а пасіонарність особистості виступає в даному контексті як головний атитюд метаіндивідуальності.

Термін і поняття «метаіндивідуальність» (від грецького «meta» - «над, після») зобов'язані своїм народженням двом вітчизняним психологам — В. С. Мерліну і А. В. Петровському.

А. В. Петровський та В. А. Петровський сформулювали оригінальний підхід, що пропонує розглядати особистість як здатність індивіда обумовлювати зміни значущих аспектів індивідуальності інших людей, бути суб'єктом перетворення поведінки і свідомості оточуючих через свою представленість в них [6]. Дана концепція персоналізації виводила поняття особистості за межі конкретного індивіда, не просто пов'язуючи її з навколишнім соціумом, а намагаючись зрозуміти і описати особистість даного індивіда через стани людей, що взаємодіють з ним.

А. В. Петровський, досліджуючи психічні явища, пов'язані з міжособистісною взаємодією, вводить поняття «метаіндивідуальна особистісна атрибуція», припускаючи, що метаіндивідуальний аспект дозволяє розглядати особистість індивіда не тільки за межами індивідуального суб'єкта, але й поза зв'язком цього суб'єкта з іншими індивідами, за межами спільної діяльності з ними, тобто мова йде про представленість особистості в інших людях. В концепції персоналізації А. В. Петровського особистість виступає як суб'єкт ідеальної представленості в життєдіяльності інших людей як «відображена суб'єктивність», як «буття когось-небудь в іншому і для іншого» [6]. Відображена суб'єктивність може мати декілька форм:

- метасуб'єктивну форму ідеальної представленості однієї людини в життєвій ситуації іншого, яка виступає як джерело перетворення цієї ситуації в значущому для цього іншого напрямі;

- ідентифікацію, коли як суб'єкт ми відтворюємо в собі саме іншу людину, її, а не свої цілі. Інший утворює у внутрішньому світі людини відображену суб'єктивність, навіть коли значуща для нас людина фізично відсутня;

- «втілене Я», таке, що означає, що відображений індивід глибоко проникає в духовний світ суб'єкта, що здійснює віддзеркалення, що Я останнього виявляється радикальним чином опосередковано взаємодією з першим, виступає як істотно визначене (або втілене) ним.

Принципово важливим є затвердження А. В. Петровського, що не кожна взаємодія відрізняється активними метаіндивідуальними процесами, а тільки та, в якій суб'єкт діє референтний, аттрактивний по відношенню до об'єкту.

Тим самим А. В. Петровський висунув гіпотезу про існування тривимірної моделі значущого іншого. Згідно цієї моделі, існує три основних генералізованих і достатньо незалежних один від одного чинників, які закономірно обумовлюють значущість однієї людини для іншої.

Перший чинник пов'язаний з інформативною стороною міжособистісної взаємодії; другий чинник — це соціометричний статус значущого іншого; третій чинник — інституціалізована роль.

Вказані три чинники включають, з погляду А. В. Петровського, всі можливі підстави визнання особистісної значущості будь-якого індивіда [6].

Як узагальнена інтегральна характеристика поняття «метаіндивідуальність» з'явилося в роботі В. С. Мерліна [5]. Навколо кожної людини в конкретній соціальній групі створюється особлива психологічна атмосфера, що виявляється, з одного боку, в суб'єктивному відгуку групи на індиві-

дуальність, а з іншої — в тому впливі, який індивідуальність створює на свідомість і діяльність навколишніх людей. Відзначаючи ці дві сторони метаіндивідуальності, В. С. Мерлін розглядав, перш за все, першу, визначаючи метаіндивідуальність як психологічну характеристику відношення навколишніх людей до даної конкретної індивідуальності.

Метаіндивідуальність в цьому смислі виявляється і в аналітичній формі (різного роду оцінки, думки, незалежні характеристики), і в синтетичній (різні індивідуально-особистісні статуси: емоційно-особистісний, соціометричний, ціннісно-орієнтаційний, референтометричний).

Ми вважаємо, що концепції метаіндивідуальності В. С. Мерліна і А. В. Петровського можуть розглядатися в єдності: метаіндивідуальність як психологічна характеристика ставлення навколишніх людей до даної конкретної індивідуальності і метаіндивідуальність як ті реальні зміни, що індивідуальність проводить в інших людях. Ці два визначення не тільки не протирічають одне одному, а, навпаки, взаємодіючи, дають повнішу картину механізмів і феноменології метаіндивідуальності як теоретичної основи дослідження пасіонарності, розкриваючи глибинний смисл і механізм метаіндивідуального впливу.

Якщо розглядати індивідуальність як самостійну систему і брати до уваги її взаємини з іншими людьми, то можна виявити, що вона має як би подвійне життя. Вона характеризується іманентно властивим їй самозвеличанням; самозвеличання індивідуальності не може бути виведена з особливостей її сприйняття або ставлення до неї інших людей. І в данному контексті виявляється особливий спосіб існування індивідуальних властивостей на рівні інтраіндивідуальності. Але, коли встає питання про ставлення навколишніх людей до даної індивідуальності, або, навпаки, про внесок індивідуальності в життя інших людей, виявляється ще один спосіб існування індивідуальності — на метаіндивідуальному рівні.

Метаіндивідуальні властивості набувають подвійного статусу: вони належать індивідуальності і людям, що в той же час оточують її; вони приписуються індивідуальності, а ідеально представлені не в її свідомості, а в свідомості знову-таки інших людей (що відповідає тезі Л. М. Гумільова про те, що розвиток етносов починається з моменту появи пасіонарних особистостей).

Крім того, під метаіндивідуальністю слід розуміти і ті «внески», які створює індивідуальність в інших людях, здійснюючи реальні зміни в їх особистості, свідомості і поведінці (Л. Я. Дорфман).

Таким чином, аналіз наукової літератури показав, що в психології особистості існують метаявища, метастани, метавластивості, метапроцеси. Дослідження метаявищ, до яких ми відносимо й пасіонарність, дозволяє краще розібратися в психологічних умовах нормального функціонування і прояву процесів, станів і властивостей особистості. В зв'язку з цим стає зрозумілим, що метаіндивідуальність не може бути ні чим іншим, як комплексною психологічною умовою оптимального прояву індивідуальних властивостей особистості, зокрема, її пасіонарності. Це означає, що будь-яка особистість прагне до такої метаіндивідуальності, в якій від-

бувається її якнайповніша самоактуалізація через задоволення потреб і метапотреб.

Метапотреби в контексті нашого розуміння пасіонарності є психологічною структурою, що включає ідеали, форми міжособистісної взаємодії, способи ціледосягнення, етичні норми і форми самоствердження, без яких задоволення всієї ієрархії потреб від нижчих фізіологічних до вищих духовних, виявляється неможливим або утруднено. Іншими словами, метапотреби — це такі потребові явища, без яких задоволення основної ієрархії потреб людини виявляється утрудненим або неможливим.

Отже, метаіндивідуальність в даному контексті розуміється як наявність в навколишньому міжособистісному середовищі індивіда таких особистісних якостей, які гармонують з його особистісними якостями, підкріплюють їх, доповнюють і компенсують, забезпечуючи якнайповнішу самоактуалізацію індивідуального потенціалу особистості через задоволення потреб і метапотреб.

Суб'єктний підхід є основоположним і припускає розрізнення понять «особистість» і «суб'єкт». В узагальненій формі проблема людини як суб'єкта власної діяльності та життєдіяльності, здібного цілеспрямовано перетворювати об'єктивну дійсність та здійснювати творчий саморозвиток, чітко заявлена у вітчизняній психології. При всій складності, суб'єктна тенденція дозволяє наповнювати глибоким психологічним змістом та концептуально осмислювати безліч наукових фактів і тенденцій. Суб'єктні можливості та здібності людини все більше враховуються та використовуються як підстави щодо побудови логіки наукового дослідження, при інтерпретації емпіричних даних, при плануванні корекційної роботи тощо. Відповідно до цього, різні методологічні підходи все більше отримують глибоке психологічне наповнення.

Суть системного підходу стосовно пасіонарності полягає в тому, що вона розглядається як система, що має певну будову і закони функціонування. Компоненти системи відносно самостійні, але не ізольовані і знаходяться у взаємозв'язку, постійному розвитку і русі, причому спосіб взаємодії елементів системи визначає її структурна побудова і забезпечує стійкість. Базовим для системного підходу виступає холістичний принцип, який затверджує цілісність будь-якої системи, а саме: виникнення нової якості, яка не може виникнути при аддитивному складанні систем, що її становлять. І таким чином, система не зводиться до суми створюючих її частин, а з якої-небудь її частини не можна вивести її властивості як цілого.

У акмеологічному аналізі особистісної пасіонарності принципову роль грає також інтеграційний підхід. Він орієнтує на вивчення потенційного і реального в розвитку суб'єкта, на найвищі показники ефективності діяльності і визначає стратегію перетворення наявного потенціалу в оптимальний.

У контексті акмеології перспективним є також синергетичний підхід, що розкриває особливості самоорганізованих систем, вживаних до аналізу процесу пасіонарного розвитку особистості, що дозволяє більш глибоко

зрозуміти і пояснити особистісні і соціальні процеси, зокрема, у зв'язку з такими дефініціями як «багатовимірність» і «неоднозначність».

Важливим принципом, що визначає ступінь пасіонарності особистості, є принцип ідентичності, який дозволяє визначити відповідність діяльності суб'єкта життєво необхідним потребам і інтересам більшості представників суспільства. У даному контексті можна говорити про відповідність особистісної і соціальної ідентичності.

Таким чином, феномен пасіонарності є інноваційним для сучасної психології, вивчення якого потребує не тільки чіткої структуризації даного явища, але й, в першу чергу, створення адекватної методології, яка зможе спрямувати психологічну думку щодо якнайповнішої асиміляції феномену пасіонарності до сучасного наукового простору.

Литература

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни /К. А. Абульханова-Славская. — М.; Мысль, 1991. — 299 с.
2. Аллахвердов В. М. Когнитивные стили в контурах процесса познания / В. М. Аллахвердов //Тез.докл.конф. «Когнитивные стили». — Таллинн. — С.17–20.
3. Велитченко Л. К. Структура субъектности / Л. К. Велитченко // Наука і освіта. — № 6–7, 2004. — С.38–39.
4. Леонтьев Д. А. Очерк психологии личности / Д. А. Леонтьев. — М.: Смысл, 1993. — 216 с.
5. Мерлин В. С. Структура личности: характер, способности, самосознание: Учеб пособие к спецкурсу/ В. С. Мерлин. — Перм. гос. пед. ин-т, Урал. отд-ние О-ва психологов СССР при АН СССР. — Пермь: ПГТИ, 1990. — 107 с.
6. Петровский А. В. Трехфакторная модель значимого другого / А. В. Петровский // Вопросы психологии. — 1991. — № 1. — С.34–36.
7. Петровский В. А. Личность: феномен субъектности В. А. Петровский. — Ростов-на-Дону.: Изд-во Ростовского ун-та, 1993. — 345 с.

О. Г. Васютинская

соискатель кафедры дифференциальной и специальной психологии Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА ИССЛЕДОВАНИЯ ПАСИОНАРНОЙ ЛИЧНОСТИ

Резюме

Статья посвящена разработке теоретико-методологической основы исследования пассионарной личности. Ассимиляция в современном украинском научном пространстве инновационных феноменов значительно обогащает представление о личностном потенциале и позволяет углублено взглянуть на различные аспекты адаптивного поведения. Наиболее важными методологическими гарантиями исследования пассионарности выступают субъектный, системный и синергический подходы; теоретические положения Д. А. Леонтьева о личностном потенциале как базовой характеристике индивидуальности; и проблема метаиндивидуальности.

O. G. Vasyutinskaya

competitor of department by a differential and special
psychology of the Odessa national university of the name of I. I. Mechnikova

**THEORETICAL-METODOLOGICAL BASIS OF RESEARCH OF
PASSIONAR PERSONALITY**

Summary

The article is devoted development of theoretical-metodological basis of research of passionar personality. Assimilation in modern Ukrainian scientific space of the innovative phenomena considerably enriches the picture of personality potential and allows it is deep to give a glance on the different aspects of adaptive conduct. Subject, system and synergistical approaches come forward the most essential methodological guarantors of research of passionar; theoretical positions of D. A. Leont'eva about personality potential as to base description of individuality ; and problem of metaindividuality.